

Beszámoló

Az irodalom filozófiai alapjai – A filozófia irodalmi gyökerei című 34859-es számú pályázat legfontosabb célkitűzése volt, hogy a címben szereplő, szándékosan igen tágan megfogalmazott témában öt fiatal, a harmincas éveiben járó, és természetesen a téma iránt érdeklődő kutató megfelelő jártasságot és tudományos eredményeket mutasson fel – az egyetemi oktatáshoz nélkülözhetetlen Ph.D. disszertáció és különböző publikációk formájában – egy náluk kb. tíz évvel idősebb témavezető segítségével. A pályázatban szereplő, egyéni kutatói megbízással rendelkező fiatal kollegák mind egyetemi oktatók is egyben: Almási Zsolt és Barcsák János a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, Juhász Tamás és Kállay G. Katalin a Károli Gáspár Református Egyetemen tanítanak; Kiséry András a pályázat beadása után nem sokkal a new york-i Columbia Egyetemre került, és csupán a témavezető, Kállay Géza az ELTE főállású docense. A kutatás tehát – és itt is csupán szervezeti értelemben – ELTE centrumú volt, de nem volt ELTE-centrikus, így igyekezvén bevonni a közös munkába elsősorban a kilencvenes évek elején induló két egyetem néhány pályakezdőjét, és egyengetni tudományos és oktatói munkájukat. Az oktatás tehát szintén fontos szempont volt, hiszen a projekt mind a hat tagja egyetemi óráin is jól fel tudta használni a kutatási eredményeket.

A kutatás alapvetését Stanley Cavell harvardi, most már Emeritus professzor munkái képezték, aki – mint az Eredmények c. pontból kiderül – a *Shakespeare és filozófia* című, 2004-ben tartott nemzetközi konferencia díszvendége volt; ő tartotta a konferencia alaphangját megadó plenáris előadást. A konferenciát azért is fontos eredménynek tartjuk, mert a tizenöt országból érkező hatvanöt előadó egyrészt roppant fontos viszonyítási pontként szerepelt arra nézve, hogy „hol és hogyan állunk” a témában nemzetközi tekintetben, másrészt alkalmunk nyílt egy nemzetközi szinten is bemutatni, hogy – természetesen csak töredékében képviselve az ide vágó hazai munkát – milyen kérdések felé orientálódunk mi Magyarországon.

A pályázat közvetlen ihlető forrása Stanley Cavell munkássága volt, közvetlen hazai előzményként pedig Kállay Géza két kötete, melyek, Cavell nyomdokain haladva, főként Shakespeare-drámák elemzését kísérelték meg elsősorban Wittgenstein filozófiájából kiindulva. Jelen pályázat Kállay Gézának alkalmat adott még két tanulmánykötet és számos tanulmány megjelentetésére; az utóbbiak közül igen fontos elméleti tisztázó szerepet tölt be a *Helikon* című folyóiratban megjelent nagyobb lélegzetű írás Wittgenstein poétikájáról, azaz többek között arról a kérdésről, hogy míg a 20. század nagy filozófusainak szinte mindegyike – Heidegger, Derrida, Foucault, Ricoeur, stb., de még pl. az analitikus keretben dolgozó Donald Davidson is – sokszor több irodalomtudományi-irodalomelméleti iskolának is fő ihletőjéül és referenciapontjaként szolgált, addig érdekes módon szinte egyedül Stanley Cavell az egyetlen, aki irodalmi (filmelméleti, zeneelméleti, stb.) értelmezéseibe Wittgensteint is be tudta vonni. Kállay Géza számára a legfontosabb kérdést az jelentette, hogy van-e Wittgensteinnak (arisztotelészi értelemben vett) „poétikája”.

Ugyanakkor a kutatás távolról sem korlátozódott Wittgenstein és Shakespeare viszonyára, hiszen irodalom és filozófia viszonyának értelmezése az ókorig nyúlik vissza. Majdnem minden, a témával foglalkozó áttekintés Platón *Allamával* kezdődik, de nem csupán a híres-hírhedt X. könyv fontos itt, ahol Szókratész-Platón – talán komolyan, talán ironikusan-provokatívan – száműzi a költőket államából és a filozófus-király kezébe tenné a végső hatalmat, hanem a III. könyv is, amelyben Szókratész hosszan szól az utánzásról (*mimesis*). Szókratész az előadó-művészet és a színjáték veszedelmeiről beszél, „minden bizonytal” – mondja –

Ahhoz sem szabad ifjainkat hozzászoktatnunk, hogy szóval vagy tettel
örjögöket utánozzanak; ismerni persze kell az örjögő meg a gonosz

férfiak és asszonyok természetét is; de ilyesmit sem cselekedni, sem utánozni nem szabad (396a, Szabó Miklós fordítása).

Az utánozó művészetet ki kell rekeszteni az államból, mert ha a művész az „életet” imitálja, amiben együtt van jó és rossz, kénytelen lesz a „rosszaság képmásaival” is azonosulni, sőt – éppen ha vonzóan, megejtően, nagy szuggesztív erővel utánoz – akarva-akaratlanul a közönséget is a rosszaság utánzására csábítja. És „minél hitványabb” az utánozó

annál inkább hajlandó lesz mindent előadni, és semmit sem fog magához méltatlannak tartani; nagy komolyan és a teljes nyilvánosság előtt bármit készségesen utánozni fog [...], a mennydörgést, a szél, a jégeső, a kocsitengely és a kocsikerék zaját, a trombita, a fuvola, a síp és mindenféle más hangszer, a kutyák, juhok, madarak hangját (397a-b, Szabó Miklós fordítása).

Platón tehát az utánzást közvetlen megjelenítésként, perszönifikációként, „megszemélyesítésként” is értelmezi, és éppen mert nagyon is hisz a színház és általában az előadás erejében, számúzná az előadókat államából. Ezzel szemben egyik tanítványa, Arisztotelész, aki *Poétikájában* az első összefüggő, filozófiai alapon végiggondolt esztétikai-irodalmi áttekintést nyújtja, oly módon „menti ki” a *mimesist* mestere kezéből, hogy az utánzást nem az előadóművész, hanem a költő, a cselekményt (*muthos*) tudatosan megszerkesztő poéta fennhatósága alá helyezi: valóban meglepő, mennyire keveset beszél Arisztotelész a tragédia előadásáról és hányszor hangsúlyozza, hogy „a tragédia alapja és mintegy lelke tehát a mese [*muthos*] (50b)”

A legfontosabb azonban [a tragédia alkatelemei közül] a történetek (*pragmata*) összeállítása (*szüsztaszisz*). A tragédia ugyanis nem emberek, hanem cselekvések (*praxisz*), azaz az élet utánzása, a boldogság és a boldogtalanág a cselekvésben rejlik, és a végcél valamilyen cselekvés, nem pedig minőség. [...] [Az emberek] nem azért cselekszenek tehát, hogy jellemeket utánozzanak, hanem a jellemeket a cselekvések végett foglalják magukban. Ennélfogva a történetek és a mese a tragédia végcélja, márpedig a végcél mindenek között a legfontosabb (50a), Ritoók Zsigmond fordítása).

Magunk előtt látjuk az irodalom filozófiai gyökereinek két legnagyobb feltérképezőjét; Platón a „tisza” filozófia mellett tör lándzsát, Arisztotelész szerint a (tragédia-) költészet filozofikusabb a történetírásnál is, hiszen nem azt jeleníti meg, ami ténylegesen és ezért esetlegesen történt, hanem ami a szükségszerűség erejével esett meg, vagy legalábbis ugyanígy *történhetett volna*: jellegzetes, az emberi életre nézve tipikus eseményeket, cselekvéssorozatokat imitál. De ahogy már az ókor két legnagyobb gondolkodója sem talált egyetértésre az irodalom célja („haszna”, „embert formáló ereje”) tekintetében filozófiai szempontból, ugyanúgy nincs egyetértés akkor, amikor a kérdés az irodalom felől, azaz a „másik oldalról” vetődik fel, és immár nem az irodalom filozófiai alapjai, hanem a filozófia irodalmi gyökerei a kérdés.

Arisztotelészhez, és elsősorban Arisztotelész reneszánszkori recepciójához **Almási Zsolt** kutatásai kötődtek leginkább Almási Zsolt Arisztotelész költészetre (irodalomra) és etikára vonatkozó műveinek fogadtatása mellett a *szokás* korabeli értelmezésének mentén pl. Shakespeare *Hamletjéről* készített igen eredeti, új értelmezést. De filozófia és irodalom viszonya különösen a romantika nemzedékét foglalkoztatta; pl. F. W. J. Schelling *A transzcendentális idealizmus rendszere* (1800) c. könyvének hatodik (utolsó) főszakaszában, ott is a 3. (utolsó) paragrafusban a filozófia és a művészet viszonyát firtatva nyíltan a művészet (irodalom) primátusát hirdeti, ontológiai és történeti szempontból egyaránt:

A filozófia ellentétes tevékenységek végtelen meghasonlásából indul ki, de ugyanezen meghasonláson alapul minden esztétikai alkotás is, és ezt a meghasonlást szünteti meg a művészet minden egyes alkotása. Nos hát, miféle csodálatos képesség az, ami a filozófus állítása szerint a produktív szemléletben megszüntet egy végtelen ellentétet? Ezt a mechanizmust nem tudtuk teljesen érthetővé tenni, mert csak a művészi képesség fedheti fel minden ízében. E produktív képesség nem különbözik attól, amelyik a művészet számára is lehetővé teszi a lehetetlent, nevezetesen azt, hogy egy véges produktumban megszüntessen egy végtelen ellentmondást. A költői képesség az, ami az első fokozatban vagy potenciálban az eredeti szemlélet, és megfordítva, csakis a legmagasabb fokozatban megisméltető produktív szemlélet az, amit költői képességnek nevezünk.

[...]

Éppen ezért a filozófus számára a művészet a legmagasabb rendű, mert mintegy megnyitja előtte a legszentebb szentélyt, ahol örök és eredendő egységben egyetlen lángban ég az, ami a természetben és a történelemben elkülönül, és örökké csak kitér egymás elől mind az életben és a cselekvésben, mind pedig a gondolkodásban (Endreffy Zoltán fordítása, Budapest: Gondolat, 1983, p. 400 és p. 402).

Az irodalom filozófiai értékelése és az egyik magasabbrendűsége, primátusa a másik felett olyannyira régi keletű kérdés, hogy az európai gondolkodás egészét szövi át, újra meg újra. Többek között Schelling (és Kant) esztétikájáról tartott előadássorozatot Martin Moors professzor, a metafizika professzora a Leuveni Katolikus Egyetem Filozófiai Intézetéből 2002 áprilisában, ezek fontos elméleti alapkérdéseket tisztáztak. De a romantikus művészetfelfogáshoz kapcsolódik a huszadik században Martin Heidegger is, aki elsősorban rendhagyó Hölderlin-értelmezéseiben tett kísérletet, hogy a „Lét” kérdését akkor szólaltassa meg a költészet nyelvén, amikor a filozófia elnémul; a filozófia-irodalom probléma a huszadik század utolsó harmadában – elsősorban a dekonstrukció és a fenomenológiai hermeneutika iskoláiban – többek között éppen Heidegger nyomán éledt újra. A romantikához és Heidegger filozófiájához kapcsolódnak **Barcsák János** írásai, aki elsősorban Coleridge és Wordsworth az emberi létezést középpontba állító nagy „gondolati” versei kapcsán Heidegger költészetről szóló gondolataiból is jócskán felhasznált szövegelemzéseiben.

Filozófia és irodalom (költészet) feszültsége, „vitája” természetesen nem redukálható a filozófus által kimunkált fogalom és a költő-alkotta szókép (metafora) szembenállására, azonban a kérdés lépten-nyomon visszaköszön; például Jacques Derrida vagy Paul de Man írásaiban mint a metafora „lázadása” a fogalom ellen, hiszen szerintük minden fogalom belső „magként” egy metaforát hordoz magában. Ezen a nyomon indult el **Juhász Tamás**, azonban elméleti szempontjait kiegészítette a pszichoanalízis és a narratológia néhány elméleti eredményével és főként a *csere* metaforikus közegén át Joseph Conrad elbeszélő szövegeit vizsgálta meg.

Közvetlenebbül nyúl Stanley Cavell munkásságához **Kállay G. Katalin**, az irodalmi alapanyagot azonban itt a 19. századi „amerikai reneszánsz” szerzői, elsősorban Poe, Hawthorne és Melville novellái, elbeszélései szolgáltatják. Kállay G. Katalin abból indul ki, hogy Cavell nem akarja eleve eldönteni annak a dialógusnak a kimenetelét, amit irodalom és filozófia folytathat egymással, kölcsönösen egymás alapjait kutatva, hanem termékeny lebegtetésben tartja kettőjük viszonyát, és mindig az adott filozófiai, illetőleg irodalmi műfaj, mindig az éppen kipuhatható irodalmi, illetve filozófiai nézőpont fogja meghatározni, mit mondhatnak egymásnak egy-egy szerencsés találkozásuk („good encounter”) alkalmával.

Könyvében Kállay G. Katalin – építve Emily Budick jeruzsálemi professzor műveire is – az olvasás katartikus élményét igyekezte megragadni a cavell-i filozófia segítségével és a haza-, illetve otthonra-találás irodalmi metaforáinak elemzésén keresztül.

Kiséry András kutatási területe ismét az angol reneszánszhoz kötődik, azonban őt Shakespeare „irodalommá”, „kanonizált költővé” válása érdekli, az a kérdés, hogy miként lesz a népszerű, szórakoztató színházi szerző egyszerre az irodalomkritika tárgya, sőt, egyik legfőbb tárgya. Mivel – ismét – Shakespeare-ről van szó, a „hogyan lesz a dráma költészet?”, vagy – általánosabban – „miből lesz a költészet” elméleti-filozófiai kérdései itt különleges élességgel tehetők fel, azonban a válaszhoz Kiséry elengedhetetlennek gondolja, hogy itt egy történeti kérdést is feltegyünk: miből lesz a „könyv”, hogyan válik Shakespeare két fedőlap közé szorított „szöveggé”, és az bizonyosodik be, hogy a könyvvé válás, a „médiум”, a megjelenés tulajdonképpen „praktikus” formája kulcselemként járul hozzá a 17. századi költészetfogalom kialakulásához.

A hat kutató alkata, érdeklődési területe a sok hasonlóság és átfedés mellett tehát sok tekintetben különbözött is; bár a közös meggyőződések egyik legfontosabbika volt, hogy az irodalom és filozófia közötti kettős mozgást csak konkrét irodalmi szövegek szövetének felfejtése mellett lehet érdemlegesen vizsgálni, ugyankkor a filozófiai és irodalmi anyagok és a módszerek különbsége biztosította, hogy mindenki a számára legvonzóbb közegben végezhesse el vizsgálódásait és a végeredmények legalább annyira állnak vitában egymással, mint amennyire ki is egészítik egymást.

Végképp praktikus, de fontos szempontból nem maradhat ki beszámolónkból legnagyobb beruházásunk: 2001 szeptember 11-én beszereztünk egy Nashua D 422-es fénymásoló gépet (Gyártási szám H 2410200054).

Végezetül fel szeretnénk felhasználni az alkalmat, hogy köszönetet mondjunk az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramoknak a hathatós támogatásért, mely nélkül a fenti írások talán soha sem készültek volna el.